

Чайкіна Н.О.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

СХИЛЬНІСТЬ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД АДАПТИВНИХ РЕСУРСІВ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У статті аналізуються фактори, які провокують до залежності впливу адаптивних ресурсів на поведінку, що прямим чином провокує оточуючих до здійснення булінгу відносно юнаків, у контексті групової взаємодії. Аналізуються різні чинники впливу, головними з яких є ускладнення адаптації в навчальному середовищі та чинником провокації булінгу оточуючих до проявів насильства відносно особистості юнака у різних формах й ситуаціях. Здійснено, за допомогою психодіагностичного інструментарію, дослідження впливу адаптаційних ресурсів юнаків на їх схильність до віктимної поведінки у груповій взаємодії.

Надано аналіз результатів емпіричного дослідження рівня індивідуальної віктимізації особистості в залежності від рівня адаптивних стратегій поведінки в кризових, стресових і екстремальних ситуаціях, особливо коли треба швидко приймати рішення. Результати дослідження показали, що для більшості юнаків не характерна реалізована віктимність, за вираженістю агресивної, залежної та некритичної віктимної поведінки і зафіксовані найменші показники за цими параметрами. Вони рідко потрапляють у критичні ситуації чи випрацювали у себе стійкі форми їх подолання.

Незначна частина досліджуваних характеризується високим рівнем реалізованої віктимності, яка проявляється в орієнтації на зайняття позиції жертви. Найбільш вираженими її формами виступають: саморуйнівна і самоушкоджуюча поведінка та гіпресоціальна віктимна поведінка.

Підкреслюється, що віктимна поведінка виступає чинником ускладнення адаптації в навчальному середовищі та чинником провокації булінгу оточуючих до проявів насильства відносно особистості юнака у різних формах й ситуаціях.

Ключові слова: юнаки, віктимна поведінка, адаптивні ресурси, поведінкові стратегії, булінг, жертва.

Постановка проблеми. Рівень адаптивних ресурсів в юнацькому віці має виражений зв'язок із стратегіями поведінки в умовах групової взаємодії, що може провокувати застосування психологічного захисту у «важкій» ситуації, якою є ситуація насильства над особистістю. В таких випадках важливим постають завдання вивчення не тільки віктимної поведінки особистості, яка схильна ставати жертвою насильства, але й факторів, які провокують до залежності від впливу інших людей.

Важливість впливу індивідуально-типологічних властивостей особистості на провокування насильницьких дій підтверджують дані багатьох досліджень. Так І.Г. Малкіна-Пих і Т.В. Калязіна наголошують, що поведінка жертви злочину завжди є провокативною; І.Андреєва, О.Дьяченко і М. Лісіна підвищену тривожність, Г. Бурменська і С. Кара-Мурза нерішучість, надмірну сугестивність; О. Бондарчук, Е. Ейдеймілер, А. Співаковська високу ступінь залежності від інших людей; А. Бандура, С. Ільїн, З. Фройд підвищене почуття

фрустрації; а А. Адлер і Е. Еріксон, навпаки, збудливість і занижену здатність до саморегуляції пов'язують з факторами віктимної поведінки, які зумовлюють підвищену вразливість особистості перед злодійськими діями. С. Фромм завжди наголошував, що людина захищається від почуття самотності садо-мазохістськими тенденціями поведінки. Ф. Перлз підкреслював, що схильність до віктимної поведінки обумовлена, на підсвідомому рівні, намаганням себе покарати.

Проте, не зважаючи на посилену увагу дослідників до проблеми схильності до віктимної поведінки питання впливу адаптивних ресурсів на поведінку, що прямим чином провокує оточуючих до здійснення булінгу відносно юнаків, у контексті групової взаємодії, є недостатньо вивченим, що і зумовило наше дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юнацький вік характеризується схильністю до «боротьби» з дорослими за відстоювання власного «Я», прагненням до автономії, до ризикової й гоноровитої поведінки, бажання показати свою

дорослість й самостійне прийняття рішень при незрілості моральних переконань, коли гіперкомпенсація незадоволеності собою або заниженої самооцінки проявляється у гіпертрофованих поведінкових стратегіях. Такі характеристики у представників покоління «зетів» мають подвійну екстраполяцію.

Тож, віктимна поведінка виступає чинником ускладнення адаптації в навчальному середовищі та чинником провокації булінгу оточуючих до проявів насильства відносно особистості юнака у різних формах й ситуаціях.

Віктимна поведінка (від англ. victim – жертва) – це дії або бездіяльність, які спонукають іншу людину до здійснення легковажного, аморального чи противоправного вчинку. І.Г. Малкіна-Пих, М. Одинцова, В.А. Туляков [9, 12, 14] під віктимністю розуміють суб'єктивну схильність особистості до здійснення специфічних поведінкових актів із соціально негативними для неї наслідками. О. Андроннікова [1] пов'язує віктимність із дезадаптацією та умовами, які зумовлюють дезадаптивний стиль реагування, що призводить до ураження психофізичного здоров'я.

Механізмом віктимізації можуть виступати як ситуативні фактори (конфлікти, стрес) так і хронічні: специфічний емоційний стан (емоційна лабільність, нейротизм, підвищена агресивність, тривожність) та індивідуально-типологічні властивості (підвищена конфліктність або демонстративна нерішучість і невпевненість) (Т.В. Калязіна і Т. Матанцева [8, 10]).

Психологічно, підґрунтям такої поведінки виступає занижена самооцінка, страх розриву значимих відносин, почуття вини за особисту недосконалість і уявлення про «справедливість» покарань, що зумовлюють підвищену готовність до засвоєння віктимних патернів і стереотипів поведінки (О.М. Мусаелян [11]). Також, на думку Д. Глейзера [4], часто потенційній жертві властива підвищена моральна відповідальність, надмірна сумлінність та відсутність контактів із сім'єю (особливо з матір'ю).

Такі дихотомічні фактори впливу на віктимність поведінки особистості зумовили виділення певних груп жертв: виключно безвинна жертва, жертва з легкою провиною, жертва однаково винна із злочинцем, жертва яка більшою мірою винна ніж агресор, виключно винна жертва (Б. Мендельсон, [16]). Беручи за критерій класифікації віктимну активність, В.А. Туляков [14] розрізняє жертви на:

– імпульсивні жертви: особи з нераціональним мисленням, пригніченістю реакцій і почуттям страху;

– утилітарноситуативні жертви: особи які добровільно потрапили в кримінальну ситуацію, внаслідок соціального положення;

– установочні жертви: особи, що власною поведінкою (агресія, істероїдність) провокують злочинця на насилля;

– раціональні жертви – особи, що самі провокують злочинні ситуації;

– ретриські жертви – особи, які зовнішнім виглядом і манерою поведінки підштовхують злочинця до агресії.

М.А. Одинцова [12], досліджуючи рольову віктимність, виділяє в ній ігрову і соціальну роль жертви, як особливий засіб захисту від труднощів і самостійного рішення проблем. Ігрова роль завжди носить тимчасовий і маніпулятивний характер, бо людина добровільно одягає маску жертви («інфантильна», «агресивна», «депресивна», «демонстративна» жертва), щоб досягти певної мети і користі. Соціальну ж роль («цап відбувайло», «гидке каченя», «раб») часто нав'язують жертві в наслідок зарахування її до жорстко регламентованого аутсайдерського статусу.

Д.В. Рівман [13] запропонував п'ять типів віктимної поведінки, які окреслюють особистісну віктимну належність:

а) універсальний тип – особистості із високою потенційною вразливістю по відношенню до кримінальних ситуацій;

б) вибіркового типу – особистості із високою віктимною чутливістю;

в) ситуативний тип – особистості які можуть стати жертвою за умови певного збігу обставин;

г) випадковий тип – особистості, які можуть стати жертвами випадково;

д) професійний тип – особистості, які можуть стати заручниками професійних ситуацій.

Мета статті (постановка завдання). Метою публікації є з'ясування впливу адаптаційних ресурсів юнаків на їх схильність до віктимної поведінки у груповій взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Які б типи і ролі жертв вчені не розглядали, усім їм характерна неадаптивна стратегія поведінки на рівні «втекти», «відмовитися», «ізолюватися» або «уникнути», особливо під час вирішення питань у груповій взаємодії в ситуації стресу або кризи, щоб і не думати про проблемну ситуацію і не давати їй свою оцінку. Такі поведінкові стратегії при потрапленні в екстремальну або кримінальну ситуацію

часто призводять до розвитку посттравматичного стресового розладу.

Тобто, рівень індивідуальної віктимізації особистості залежить від рівня адаптивних стратегій поведінки в кризових, стресових і екстремальних ситуаціях, особливо коли треба швидко приймати рішення. У зв'язку з цим було поставлено за мету визначити, яку особливу роль має віктимна поведінка у груповій взаємодії, особливо за умови проявів булінгу, і як вона впливає на чинники формування адаптивного потенціалу в юнацькому віці.

Перевірка цього припущення здійснювалася під час емпіричного дослідження серед 52 старшокласників (38 дівчат та 24 хлопці), які навчаються у Войнівській загальноосвітній школі I–III ступенів Чутівської районної ради Полтавської області.

Головне завдання емпіричного етапу дослідження полягало у пошуку відповіді на питання про те, яким чином змінюється тенденція поведінки в групі, коли надмірна залежність від оточуючих чи не спроможність вступати у стан протистояння засвідчують орієнтацію старших підлітків до потрапляння в стосунки з ознаками булінгу. По суті й варіант із віктимною поведінкою, і з тенденціями групової взаємодії, відображає порушення адаптивного потенціалу, адже як перебування в стані жертви, так і застосування тенденцій залежності і неспроможності до супротиву унеможливує ефективну та оптимальну адаптацію юнаків до умов соціальної взаємодії в межах шкільного колективу.

Для досягнення мети нами використовувалися психодіагностичні методики: «Особистісна адаптованість учнів до зовнішнього та внутрішнього світу» (за А.В.Фурманом); Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) А.Г. Маклакова і С.І. Чермяніна; «Діагностика схильності до віктимної поведінки» (О.О. Андроннікова).

Як свідчать дані, для більшості досліджуваних (55%) не характерна реалізована віктимність, тому вони рідко потрапляють у критичні ситуації чи набули стійкі форми їх подолання. Таким юнакам властиві впевненість у собі, незалежність, самодостатність, вони не стають жертвами булінгу у шкільному колективі. Для 33% досліджуваних характерний середній рівень реалізованої віктимності, який іноді ситуативно здійснюється у житті й системі стосунків з оточуючими. Такі респонденти, переважно, не мають вираженої віктимності, не спрямовані на зайняття позиції жертви, а в ситуації булінгу спроможні його припинити.

Іноді вони можуть потрапляти у складні та кризові ситуації, проте це часто не пов'язано із їх особистісними характеристиками та предиспозиціями. Лише 12% досліджуваних характеризуються вираженим високим рівнем реалізованої віктимності, проявляють схильність на зайняття позиції жертви. Своєю поведінкою такі досліджувані провокують оточуючих до здійснення психологічного насилля відносно них. Частіше за все, їх потрапляння у кризові ситуації та реалізація віктимної домінанти обумовлена їх агресивністю, схильністю провокувати оточуючих, надмірною спонтанністю поведінки. Проявляючи такі характеристики особистості вони самі себе ставлять у позицію жертви, в складних життєвих обставинах постійно реалізують схожі патерни дезадаптивної поведінки.

Аналізуючи форми вираженості віктимної поведінки старших підлітків доцільно зазначити, що найбільш вираженими її формами виступають саморуйнівна і самоушкоджуюча поведінка (28% мають високий її рівень) та гіперсоціальна віктимна поведінка (26%). Натомість, за вираженістю агресивної (45%), залежної (45%) та некритичної (40%) віктимної поведінки зафіксовані найменші показники у представників вибірки, вони поводяться виважено і не провокують оточуючих для вчинення ними шкоди. Отже, біля третини досліджуваних властива виражена схильність до саморуйнівної та самоушкоджуючої поведінки, що реалізується у широкому спектрі поведінкових проявів: від випадкового самоушкодження чи потрапляння в екстремальні ситуації до свідомого самоушкодження чи створення ситуацій життя і діяльності, за яких нанесення їй шкоди стає закономірним.

Для 26% досліджуваних, яким властиві прояви вираженої гіперсоціальної віктимної поведінки, характерним є відстоювання правди та соціальних нормативних варіантів поведінки, відвертість, вимогливість, неможливість перебувати «в стороні» в ситуаціях конфлікту. Саме така поведінка, яка спрямована на гіперсоціальні установки, одночасно, інспірує і потрапляння особистості в становище жертви, коли, внаслідок гіперсоціальної позиції, людина отримує негативні наслідки своєї поведінки, потрапляючи під вплив булінгу. Лише 20% представників вибірки мають низький рівень гіперсоціальної віктимної поведінки, реалізуючи здатність застосовувати адаптивні стратегії поведінки стосовно оцінювання соціальних нормативів, ігноруючи тенденцію «обов'язково приймати участь у ситуаціях соціальної несправедливості».

Разом із тим, 45% представників вибірки не проявляють тенденцію до агресивної віктимної поведінки, не провокують своїми агресивними проявами вороже ставлення від оточуючих. Така тенденція зафіксована лише у 5% досліджуваних. Також, 45% представників вибірки не демонструють безпомічну поведінку й потребу в наданні їм допомоги, що автоматично ставило б їх у позицію жертви і викликало залежність від оточуючих людей. Окрім цього, 40% представників вибірки не характеризуються некритичною, зухвалою поведінкою, що, в подальшому, провокувала б віктимізацію таких респондентів. Вони не виступають об'єктами булінгу з боку однокласників.

Отже, нами виявлено, що половині досліджуваних не притаманна віктимна поведінка, а іншій половині представників вибірки – характерний середній чи, набагато рідше, високий рівень її вираженості. При цьому, ключовим параметром, в умовах шкільного булінгу, ми визначаємо вираження віктимності серед досліджуваних, як поведінки, що прямим чином провокує оточуючих до здійснення булінгу. Тобто, виражену віктимну поведінку ми розглядаємо не просто як вагомий детермінант булінгу та порушення адаптивного процесу, але і як стратегії поведінки підлітків, що провокують прояви булінгу. Порівняємо вираженість показників віктимності юнаків із різним рівнем адаптації, що представлено на рис. 1.

Як свідчать дані, юнаки із вираженим адаптивним потенціалом характеризуються зниженими показниками віктимної поведінки. Зокрема, для них характерне переважання низьких рівнів ре-

лізованої віктимності (76%), агресивної віктимної поведінки (68%), самоушкодження (72%), гіперсоціальної (42%) та залежної (74%) поведінки. Тобто, маючи виражений адаптаційний потенціал такі досліджувані не мають схильності до віктимної поведінки, не провокують своїми діями та вчинками прояви булінгу відносно них і не схильні виступати у ролі жертви.

Натомість, старші підлітки із зниженими адаптаційними ресурсами характеризуються вираженими показниками віктимної поведінки, що зафіксована за наступним рівнем вираженості: реалізованої віктимності – 26%, агресивної віктимної поведінки – 14%, самоушкодження – 34%, гіперсоціальної поведінки – 34% та залежної поведінки – 10%. Така група респондентів характеризується вираженою схильністю до проявів віктимної поведінки, своїми діями та вчинками провокує прояви булінгу відносно себе, що і виражається у зниженому адаптивному потенціалі.

Тобто, можемо зауважити, що віктимність в юнацькому віці виражена, переважно, в групі досліджуваних із низьким рівнем адаптації. Схильність до віктимної поведінки виступає вагомим показником зниження рівня їх адаптації та чинником, що провокує прояви булінгу. Натомість, низький показник віктимності характеризує виражений адаптивний потенціал старших підлітків та знижує прояви булінгу відносно них.

Висновки проведеного дослідження. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, необхідно підкреслити наступне. Виявлено, що для більшості юнаків не характерна реалізована

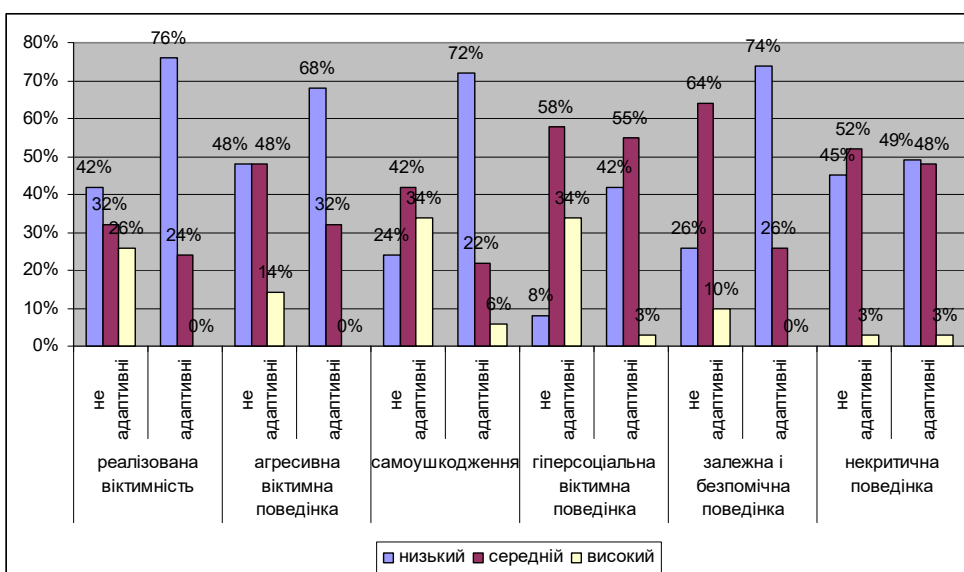

Рис. 1. Аналіз показників віктимної поведінки в залежності від рівня адаптації в юнацькому віці (n = 52, у %)

віктимність, за вираженістю агресивної, залежної та некритичної віктимної поведінки зафіксовані найменші показники. Вони рідко потрапляють у критичні ситуації чи випрацювали у себе стійкі форми їх подолання. Для третини досліджуваних характерний середній рівень віктимності, який вони іноді реалізують у своєму житті. Незначна частина досліджуваних характеризується високим рівнем реалізованої віктимності, яка проявляється в орієнтації на зайняття позиції жертви.

Найбільш вираженими її формами виступають: саморуїнлива і самоушкоджуюча поведінка та гіпресоціальна віктимна поведінка. Тому, особливої ваги набуває проблема формування й розвитку адаптивного потенціалу особистості в юнацькому віці з огляду на складний характер даного вікового періоду, коли постійні намагання «віднайти себе» у системі стосунків і бути прийнятним у колі однолітків стають головними життєвими перспективами.

Список літератури:

1. Андронникова О.О. Гендерные характеристики виктимного поведения как результат нарушений социального развития. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2017. № 03(57). Ч. 1. С. 11–113.
2. Бантишева О.О. Психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки : автореф. дис. ... канд. псих. наук 19.00.07; М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2017. 21 с.
3. Бовть О.Б. Віктимна поведінка як психологічна проблема. *Соціальна психологія*. 2004. № 4(6). С. 14–22.
4. Глейзер Д. Злоупотребления в отношении детей. СПб. : Детская и подростковая психотерапия / Под редакцией Д. Лэйна, Э. Миллера, 2001. 175 с.
5. Головкін Б.М. Поняття латентної жертви злочину у віктимології. Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні. Х. : Право, 2013. С. 74–77.
6. Гура С.О. Психологічні особливості віктимної поведінки молодих людей. *Збірка наукових праць «Проблеми екстремальної та кризової психології»*. Харків : НУЦЗУ, 2017. С. 21–25
7. Дерев'янюк С.П. Емоційні особливості рольової віктимності молоді. Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді : монографія / за наук. ред. О.Ю. Дроздова. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. С. 48–60.
8. Калязіна Т.В. Психологічні особливості схильності інтелектуально обдарованих підлітків до віктимної поведінки. *Вісник післядипломної освіти*. 2018. Вип. 6(35). С. 78–91.
9. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. М. : Изд-во Эксмо, 2006. 1008 с.
10. Матанцева Т.Н. Факторы виктимного поведения подростков как социальная проблема психологической науки. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2016. Т.8. С. 74–81.
11. Мусаелян О.М. Гендерно-вікові та організаційно-професійні особливості схильності студентської молоді до віктимної поведінки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Т.2 Вип. 1. С. 51–57.
12. Одинцова М.А. Психология жертвы. Сказкотерапия для взрослых. Самара, 2010. 240 с.
13. Ривман Д.В. Виктимология. СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 332 с.
14. Туляков В.А. Виктимология. Одесса : Юридическая литература, 2000. 316 с.
15. Шевченко Л.О. Психологічні характеристики віктимної особистості. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 181–185.
16. Benjamin Mendelsohn. The Origin of the Doctrine of Victimology. *Excerpta Criminologica*, 1963. Pp. 239–44.

Chaikina N.O. ADDITION TO VICTIM BEHAVIOR DEPENDING ON ADAPTIVE RESOURCES OF YOUTH

In the article were analyzed factors that provoke dependence of the influence of adaptive resources on behavior that directly provokes others to bully young people in the context of group interaction. Various factors of influence were analyzed, the main of which are the difficulties of adaptation in the learning environment and the factor of provoking bullying of others to the manifestations of violence against the young person in various forms and situations. With the help of psychodiagnostic tools, a study of the impact of young people's adaptive resources on their propensity for victim behavior in group interaction was made. An analysis of the empirical study results of the level of individual victimization depending on the level of adaptive behavioral strategies in crisis, stress and extreme situations, especially when you need to make quick decisions was presented. The results of the study showed that the majority of young men are not characterized by realized victimhood, severity of aggressive, dependent and uncritical victim behavior and recorded the lowest rates on these parameters. They rarely find themselves in critical situations or have developed sustainable forms of overcoming them.

A small part of the studied youth was characterized by a high level of implemented victimhood, which is manifested in the focus on the victim's position. Its most pronounced forms are self-destructive and self-injurious behavior and hypersocial victim behavior. It was emphasized that victim behavior is a factor in complicating the adaptation in the learning environment and a factor in provoking bullying of others to manifestations of violence against the young person in various forms and situations.

Key words: youth, victim behavior, adaptive resources, behavioral strategies, bullying, victim.